

PhD-disszertáció Tézisei

Péterfy Gergely

Orpheus és Massinissa

- Kazinczy Ferenc és Angelo Soliman –

Témavezető:

Dr. Ferenczi László, egyetemi tanár

Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kar

Irodalomtudományi Doktori Iskola

A doktori iskola vezetője: Dr. Kemény Gábor, egyetemi tanár

Miskolc, 2008

Péterfy Gergely

Orpheus és Massinissa

- Kazinczy Ferenc és Angelo Soliman –

Témavezető:

Dr. Ferenczi László, egyetemi tanár

Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kar
Irodalomtudományi Doktori Iskola
A doktori iskola vezetője: Dr. Kemény Gábor, egyetemi tanár
Miskolc, 2008

I. A kutatás célja és tárgyának meghatározása

Angelo Soliman és Kazinczy Ferenc barátsgága alig kutatott Magyarországon lényegében feltáratlan terület, miközben Angelo Soliman német nyelvterületen az utóbbi évtizedekben rengeteg figyelmet kapott. Angelo Soliman tragikus sorsa, az ebben a sorsban megmutatkozó erő- és törésvonalak a 18. századi Európa mentalitását, önmeghatározását, az Európán kívüli népekhez való viszonyát rendkívül látványosan reprezentálják. A Felvilágosodás szellemi környezete, és leginkább a szabadkőművesség az, amely Kazinczy és Soliman közeledését lehetővé tette. Hogyan, és milyen csatornákon történt minden? Milyen átfredési, közös csomópontrai vannak a szabadkőműves kapcsolati halónak, amelyek Kazinczy és Soliman barátsgágot lehetségesítik? Melyek gondolkodásuknak azok a közös elemei, amelyek a kölcsönös megértést és érdeklődést elérhiválják, és egyáltalán, milyen barátsgágeszmény az, amely e két ember gondolkodásában megjelenik? Egyáltalán nevezhetjük-e kapcsolatukat barátságnak, miről tanúskodik Soliman egyetlen ránk maradt Kazinczyhoz írt levele és Kazinczy feljegyzései, amelyek részben a pályám emlékezete különböző kézirataiban, részben egy félben maradt Soliman-életrajzban találhatóak? Ebből a szemszögöből vizsgáltam a magyar - és általában a - szabadkőművesség létrejöttét, a korabeli páholyok cédjait és működését,

és Kazinczy valamint Soliman személyes indítékeit, amiért szabadkőművesek lettek. Vizsgálatom kiterjed azokra a személyes viszonyokra is, amelyek mind Soliman, mind Kazinczy számára nagy jelentőséggel bírtak, illetve például az Ignaz von Bornhoz fűződő viszony.

Angelo Soliman történetének kétségtelenül legkülönlegesebb része testének halál utáni sorsa. Ez még akkor is így van, ha tekintetbe vesszük a tényt, hogy a korban számos múzeum kínált hasonló „látványosságot” – hiszen Soliman kivételével valamennyi emberi preparátum a közönség számára egyébként ismeretlen személyek testét használta fel.

Mivel Angelo Soliman testét kitömtek, pontosabban lenyújtott bőrét a testéről készült gipszmásolat segítségével készített faszoborra húzták, és ez a preparátum mintegy húsz éven át a K.u.K. Naturalienkabinet kiállítási tárgya volt, vizsgáldásaim tárgyat képzik ez emberi testtel kapcsolatos korabeli nézetek, általában a testhez és a személyiséghoz fűződő viszony, illetve töprengésem tárgyává tettet azt a problémát is, hogy kiknek milyen érdeke fűződhettek Soliman kipreparálásához. Rámutatok arra, hogy Az „engedelmes testeik” elemzésében Foucault kimutatja, hogy a fogyelmezés történelmi pillanatában „megszületik az emberi test művészete, amely célja nemcsak az ügyesség növelése, s nem még mélyebb alávetettség, hanem egy olyan viszony kialakítása, amely ugyanabban a mechanizmusban annál

engedelmesebbé teszi a testet, minél hasznosabb, és fordítva....
Az emberi test a hatalom gépezetébe kerül, s ez vájkál benne, ízekre szedi és újraalkotja.

Megvizsgáltam továbbá azt a kérdéstőrt, hogy a 18. századi Európa miként gondolkodik a feketékkel, milyen társadalmi mozgások és ideológiák mozgatták Angelo Soliman első „gazdáját”, Wenzel von Lobkowitz herceget, hogy szicíliai hadseregtábornagyként a gyermek Angelo Solimant udvartartásába vegye, majd tanítassa. Megvizsgáltam továbbá, hogy egyéb európai királyi és főúri udvarokban milyen körülmenyek között és hogyan elíték a feketeket, hogyan tekintettek rájuk és miként bántak velük, milyen elgondolások mozgatták azokat, akik udvartartásukba feketeket vásároltak. Miként járultak ehhez hozzá például Immanuel Kant vagy éppen Herder ide vágó nézetei.

Rendkívül érdekes problémának bizonyult, hogy Angelo Soliman miként határozza meg önmagát, hogyan képzi meg saját identitását. Saját eredetéről – lévén már 5-6 éves korában elszakították a családjától – kevés információval rendelkezik, de úgy tudja magáról, hogy szülföldjén a Mmadi Mahe nevet viselte, és egy helyi uralkodó fia. A kutatás bebizonyította, hogy ez nem lehetséges, de az okok, hogy Soliman mért választotta ezt az identitást, szintén messzire mutathnak.

nagyszerű ember volt – nyilván ebbé a ragyogó képhez sem illlett bele, sőt, talán egyenesen elhomályosításának tűnhetett a botrány és skandalum, ami a testtel a haláli után megesett. Pichler, aki a császár hű alattvalójához, mint erről a Pályám emlékezete tanúsodik – ellátogatott a bécsi Naturalienkabinetbe, arról azonban nem ejt szót, hogy láttá-e Angelo Soliman preparátumát. A szöveghely – a többszöröszen átírt szöveghely – azonban sok árulkódó nyomat tartogat. Mint ahogy sok árulkódó nyomatot tartogat a többszöröszen módosított és több változatban meglévő szöveghely Kazinczy Angelohoz való viszonyáról, azokról a struktúrákról, amelyek mentén ezt a viszonyt megéli és interpretálja, majd igen jelentőségteljes az öregkorai Soliman-életrajz kezdemény, amely Kazinczy emlékezetéről szerkezetéről árul el figyelemreméltó dolgozat.

Ami Angelo Soliman recepcióját illeti, szintén számos szöveg áll rendelkezésre, amelyek elemzésre kihalkoznak. Soliman első életrajzírója, Caroline Pichler rövid biografikájában, mind pedig Henri Grégoire a *De la Littérature des Nègres*-ben elhalgatja a kitömés tényét, holott nyilvánvalón tudtak róla. Az addott kontextusban – és ez elsősorban Grégoire szándékait jelenti, akit az a cél vezérít, hogy minél pozitívabb képet fessen a könyve hőseiiről – tulajdonképpen érhető. A helyzet bizárságával és ellentmondásával saját világképéük feltételei között érthatő módon semmit nem tudtak kezdeni, ezért az egyetlen lehetséges megoldás az elhallgatás, a tudomásul-nem-vétel maradt.

Az igaz azonban, hogy a Pichler-féle életrajz éppen azt kívánja bemutatni, hogy minden ellenkező előítélet ellenére Soliman milyen

nagyszerű ember volt – nyilván ebbé a ragyogó képhez sem illlett bele, sőt, ami a testtel a haláli után megesett. Pichler, aki a császár hű alattvalójához volt, nyilván nem akarhatta a bizarr történetet II. Ferenc, esetleg az egész politikai berendezkedés ellen kiknázni. De a történet később is kényelmetlen maradt. Bécs számára. Többször volt alkalmam ott-tartózkodásom ideje alatt megfigyelni, hogy a bécsi értelmiiségek egy részét mennyire kényelmettenül érinti ez a téma. A Soliman-történet többszöri felélevenítése a 20. század végétől szintén azt mutatja, hogy a dolog elevenességeből és kényelmetlenségből semmit sem veszített, sőt, jelentősége egyre növekszik.

További fontos tényekre derült fény, amikor a Kazinczy-kéziratokat elolvastam, mivel kiderült, hogy a korábbi kutatás Kazinczy német kézírását helytelenül olvasta ki, és az így publikált szöveg tévütra vezette az idévágó német kutatásokat. Angelo Soliman portréjának ikonográfiai elemzése, feliratának értelmezése is sok kérdést vetett fel, amelyeket sikerült megválaszolnom. Az eddigi kutatás figyelmét elkerülte¹, hogy a szöveg két idézetet is

¹ A körülmenyeket pontosan mutatja Monika Firla megjegyzése: „... Johann Gottfried Haidls Kupferstich, der Soliman in jungen Jahren darstellt, präsentiert einen sehr schmeichelhaften lateinischen Text an seinem unteren Bildrand. Wilhelm A. Bauer hat ihn schon in seiner *Soliman-Biographie von*

tartalmaz. Az egyik Vergilius Aeneisénék első énekéből, az 598. sorból származó os *umrosque deo simills*. A szöveg írója a *deust* helyettesítette be a *Jugurthával*. A másik idézet Sallustius Bellum Jugurthinum c. művéből a 6. caput elejéről származik.

II. Az anyaggyűjtés módszerei, források feltárása

2004-ben Állami Eötvös öszönöndíjjal a bécsi Haus-Hof- und Staatsarchívban kutathattam a szabadkőműves iratokat. A Vertrauliche Akten kutatásakor számos magyar vonatkozású anyag került napvilágra, páholyjegyzékek, páholyok közt levelezés, Angelo Soliman aláírásai páholynev sorokban, a Zur wahren Eintracht páholy előadási anyagai (az ún. Übungsloge előadásainak kéziratai), mindenek olyan szellemi környezetből, amelyben Angelo Soliman jártas volt, elisősorban a latin nyelv és a történettudomány tárgyköréből. A szabadkőművességgel keletkezéséről, a 18. századi szabadkőművességről, Angelo Solimanról és a korabbeli bécsei szellemi életéről az Österreichische Nationalbibliothekben tájékozódtam, az ide vágó műveket fénymásoltam, illetve a Haus-Hof- und Staatsarchívban készült jegyzeteimet használtam fel a munkám elkészítéséhez. A Kazinczy-kéziratokat az Országos Széchenyi Könyvtárban tanulmányoztam, illetve itt dolgoztam fel a magyar szabadkőművességgel kapcsolatban felleltető anyagokat.

Munkám tizenhárom fejezetre oszlik, amely négy fő téma sorportot ölel fel: miután közlöm Angelo Soliman Kazinczy Ferenchez Bécsben, 1792 november 16-án kelt levelét, az egyetlen, amelyet Kazinczy letartóztatása előtt nem ésetett el, majd Kazinczy a levélhez

fűzött megjegyzését, illetve a Pályám Emlékezete különféle variánsainak Angelo Solimanra vonatkozó részleteit, az elsőben Angelo Soliman életrajának problematikájával és Angelo Soliman identitásproblémáival, valamint a részben irodalmi, részben tudományos jellegű recepcional foglalkozom. (Ezek a „A gordovány-színű arc”, ill. a „Mimadi Make” c. fejezetek.)

A második részben (a „Lass di ausstopfen” és az „A medikusok” c. fejezetekben) Angelo Soliman kitömésénék körülírásai, okaival, az ide vonatkozó eddigi kutatási eredményekkel és a korabeli anatómiai színházzakkal, látványosságának szánt emberi preparátumok kultúrtörténetével foglalkozom, valamint Angelo Soliman lányának, Josephine Solimannak a kálváriájával és a bécsi Naturalienkabinet létrejöttének történetével.

A harmadik részben (az „Epididymis caput” c. fejezetben a kor orvosi-anatómiai szemléletével, a feketék és fehérek különbözősége, poligenetise mellett érvélő tudományos munkákkal, Európa Afrikára és az afrikaiakra (feketeafrikaiakra) vonatkozó nézeteivel, az Európába hurcolt feketékre vonatkozó adatokkal foglalkozom. Elemezem Kant és mások ide vágó nézeteit, hiszen Kant a legkülfönlébb útleírások személyes olvasójá volt. 1756-os előadásaihoz a „fizikai geográfáról” legfontosabb forrása Peter Kolb „Beschreibung des Vorgebürges der Guten Hoffnung”c. munkája, és egy útleírás-komplikáció, az „Allgemeine Historie der Reisen

zu Wasser und Lande” volt. 1763/64 években is tart előadásokat geográfai témaiban, ezekben átveszi Buffon és Montesquieu klímateríáját, de már az 1760-ban tartott hasonló tárgyú előadásaiban átveszi Buffon öröklődéselemléletét. Az általa igen nagyra tartott Hume négerekről vállott lekcisnyilő véleményét átvéve úgy véli, hogy a feketékből hiányzik mindenféle magasabb rendű képesség. Hume az „Of National Characters” c. esszéjében arról ír, hogy a fehérekkel ellentében a négereknél, akik „termeszettől fogva alacsonyabbi rendűek a fehéreknel”, nálauk sem művészet, sem tudomány nem létezik, és „egy ilyen egységes és állandó különbség nem állhatna fenn... ha a természet nem alkotta volna már eleve különbözőnek az emberi fajokat”.

A negyedik részben („Jugurtha similis” c. fejezet) elemzem azt az Angelo Solimant ábrázoló rézmetszetet, amelyet Johann Gottfried Haid készített Johann Nepomuk Steiner (azóta elveszett) festménye nyománi, s ma a bécsi Albertinában látható. Ebben a fejezetben, a metszet feliratáhak nyomait követve, rajzolónak ki részben Kazinczy és Soliman műveltségének átfedései. A kép elemzése rámutat, hogy annak keletkezése elválaszthatatlan a szabadkőművességtől, és hogy Soliman szabadkőműves identitását szimbolizálja, valamint bizonys propagandistikus céloknak is a szolgáltatában áll. Erre a kép felirata („Angelus Solimanus, Regiae Numidorum gentis Nepos, decora facie,

*ingenio validus, os humerosque jugurtha similis. In Afr. In Sicil. Gall. Angl.
Francon. Austria omnibus Carus, fidelis Principum familiaris.*”, az abban található idézetek utalnak.

Az ötödik rész (az „Übungsloge” és a „Frater terribilis” c. fejezetek) a szabadkőművesség eredtével és 18. századi rendszereivel foglalkozik, feltárra azt a szellemi közeget, amelyben Angelo Soliman és Kazinczy Ferenc otthonra lel és barátsgát köt. A „Fraj maurerek societása” c. fejezet a magyarországi szabadkőművesség létrejöttével és körülmenyivel foglalkozik, továbbá Kazinczy Ferenc szabadkőművész ténykedésével, kapcsolataival, Török Ferenchez flüződő viszonyával, valamint az azóta megsemmisült, de Jancsó Sándor által még olvasott Rózsakeresztes anyaggal, Kazinczy és a rózsakeresztesek kapcsolatával, továbbá az Illuminátus szervezettel, amelynek gyaníthatóan, de nem bizonyíthatón Kazinczy és Angelo Soliman is tagja volt.

A hatodik rész (a „Philia” és az „Alter ego” c. fejezetek) A barátság elméleteit tekinti át, és azt vizsgálja, milyen természetű barátság állt fenn Kazinczy és Angelo Soliman között, milyen azonosságot találtak egymásban, hogyan éltek meg egymás idegenségett, saját létüköt egy ellenséges és gyanakvó közegben. Kazinczy szöveinek részletes elemzésével igyekszem feltárnai ennek a barátságnak a természetét.

Az utolsó fejezet címe „Egy Palikán-ügyirat”, amely ironikus befejezés.

III. A tudományos eredmények rövid összefoglalása

A dolgozat feltárra Kazinczy Ferenc szabadkőműves kapcsolatait, Angelo Solimanhoz flüződő barátságának természetét, kettejük idegenségenek feltűnő hasonlóságát. A Haid-féle metszet elemzése kimutatja, hogy a híres ábrázolás miféle szimbolikus jelentést hordoz, milyen idézeteket tartalmaz, és ezek az idézetek hogyan utalnak Soliman szabadkőműves identitására, s hogy milyen propagandiszikus – aufklärísta célokot szolgál, hogyan igyekszik a sztereotípiák lebontásával a társadalmi egyenlőség érdekelben agítálni. Kazinczy szövegeinek alapos elemzése rámutat az az enigmatikus írásmód működésére, feltárra a további lehetőséges jelentéstregeket, ezzel a Kazinczy-kép árnyalásához nagyban hozzájárul. A magyar szabadkőművesség, és általában a 18. századi szabadkőművesség elemzésével bizonyos fokig hiányoltás is a munka célja, hiszen e tárgyban a magyar nyelvű és a hazai szempontú szövegek igen ritkák és többségükben korszerűtlenek. A Kazinczy-kézirat (SzNB Hs., Quart. Hung 1238.) helyes elolvásásával, a helyes szöveg publikálásával a dolgozat – és annak majdani rövidített, német verziója – hozzájárul Angelo Soliman és Kazinczy Ferenc barátságának sokrétűbb értelmezéséhez, és kiköszöri a Kazinczy becslétében esett csorbat. Kazinczy és Soliman barátságának elemzése hozzájárul a kor pontosabb megismertéshöz.

IV. A munka téma körében készült fontosabb publikációk:

- Abafi Lajos, *A szabadkőművesség története Magyarországon*, Budapest, 1993,
- Adam, Wolfgang, *Freundschaft und Geselligkeit im 18. Jahrhundert*,
http://www.goethezeitportal.de/fileadmin/PDF/db/wiss/epoche/adam_freundschaft.pdf,
- Aigner, Ludwig (Abafi), *Freimaurerei in Österreich-Ungarn* (Bp. 1888) I.-II
- Bauer, Wilhelm A., *Angelo Soliman, der hochfürstliche Mohr – Ein exotisches Kapitel Alt-Wien*, Hrsg. von Monika Firla-Forkl, Berlin, Edition Ost, 1993.
- Benedek Szabolcs A szabadkőművesség eredete. A hermetikus hagyományuktól az első nagyárholyig PONT Kiadó, 2006.
- Binder, Dieter A.: *Dei Freimaurer - Ursprung, Rituale und Ziele einer diskreter Gesellschaft*, Herder, 2000.
- Bokor, Charles von, *Winkelmaß und Zirkel. Dies Geschichte der Freimaurer*, Wien, München, 1980.
- Ferencz Kazinczy und Österreich aufgrund einiger Handschriften in der Széchényi-Nationalbibliothek. In: István Németh/ András Vizkelety (Hrsg.) *Ex Libris et manuscripts. Quellen, Editionen, Untersuchungen zur österreichischen und ungarischen Geistesgeschichte*. Budapest/Wien, Akad. K.; Verl. der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1994.
- Firla, Monika, *Die Afrikaner-Büsten im Rolltmuseum Baden bei Wien. Eine österreichisch-baden-württembergische Sammlung*. Mit einem Gutachten zur Büste Angelo Solimans von Maria Teschl-Nicola, Georg Ernst Franzke und Vera M.F. Hammer. In: *Tribus* 48, S. 67-103.1999;
- Firla, Monika : *Angelo Soliman in der Wiener Gesellschaft vom 18. bis 20. Jahrhundert*. In: Gerhard Höpp (Hrsg.) 1996, S. 69-96.1996
- Firla, Monika -Hermann Forkl: *Neue details zur Biographie von Angelo Soliman*, Etudes Germano-Africaines, nr. 14/1996, pp. 119-136.
- Firla, Monika Thesen vom "Nationalcharakter" der Afrikaner, seine Quellen und der nicht vorhandene 'Zeitgeist'. In: Mitteilungen des Instituts für Wissenschaft und Kunst [Wien] 52, Nr. 3 (= zugleich Themenheft "Rassismus und Kulturalismus"), S. 7-17.1997;
- Firla, Monika, *Bemerkungen zu zwei kontroversen Punkten in der Biographie Angelo Solimans (um 1721-1796)*. In: Aufklärung – Vormärz – Revolution. Jahrbuch der »Internationalen Forschungsstelle Demokratische Bewegungen in Mitteleuropa von 1770-1850« an der Universität Innsbruck 18/19, S. 25-39.1998/99;
- Firla, Monika, *In Search of Vennese African, Angelo Soliman TINABANTU* (Cape Town), Vol 2, No. 1, 2004, pp. 75-90
- Firla, Monika, Thesen vom "Nationalcharakter" der Afrikaner, seine Quellen und der nicht vorhandene 'Zeitgeist' in: "Rassismus und Kulturalismus" (=Mittelungen des Instituts für Wissenschaft und Kunst, Wien) 1997, Jg. 52, H.3.
- Firla, Monika, *Verkörpert uns Soliman? Oder: Hat er seine Haut selbst gespendet? Eine Provokation zu STATION*CORPUS Zuerst* erschienen als Druckversion Wien 2001. INTERNET-VERSION Januar 2003
- Firla, Monika: Angelo Soliman und seine Freunde Graf Franz

Moritz von Lacy, Ignaz von Born, Johann Anton Mertens und
Ferenc Kazinczy : "Segen, Segen, Segen auf Dich, guter Mann!" /
Monika Firta. – Wien : Tanz*Hotel/Art*Act Kunstverein, 2003.